

Політика більшовицької влади та боротьба з релігією викликала зворотну реакцію суспільства – виникнення та поширення специфічних форм народної релігійності, релігійного руху і пов'язаної з ним духовної творчості. Ескалація більшовицького наступу на вкорінені основи народної релігійності наклала специфічний відбиток як на індивідуальні, так і колективні поведінку й уявлення. Голод і смерть не менш специфічно вплинули на релігійні почуття, звичаї й обряди, що функціонували на тому етапі у край несприятливих умовах переслідування релігії, церкви та вірян.

1. Мельгунов С. *Красный террор в России*. – М., 1990.
2. *Український політичний фольклор / Упор. Є. Пащенко*. – К., 2008.
3. Кирчів Р. *Фольклорна опозиція войовничому атеїзму (фольклор чудес) // Народознавчі Зошити*. – 2003. – № 1–2.
4. Дяків В. *Релігійний рух і пов'язана з ним народна творчість у підрадянській Україні 1920-х рр.: передумови виникнення та поширення // Народознавчі Зошити*. – 2007. – № 1–2.
5. Дяків В. *Особливості народної релігійності українців в умовах більшовицької окупації початку 1920-х рр. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. – Т. 24. – К., 2012.
6. *Передмова // Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упор. Р. Пиріг*. – К., 2007.
7. Тризуб. – Париж, 1928. – № 33. – 26 серпня.
8. Косик В. *Підсоветська Україна між двома Світовими війнами. До 75 ліття Голодомору 1932–1933*. – К., 2007.
9. *Особистий архів автора*.
10. Пащенко В. *Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20–30-х років*. – К., 1994.
11. *Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні: у 2 ч. – Ч. 1: 1917 р. – середина 20-х рр.* – К., 1995.
12. *Тарас Я. Голодомор як засіб боротьби з церквою і народною релігійністю (за матеріалами польових досліджень житомирського та київського Полісся у 1994–2003 рр.) // Відлуння голодомору-геноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні / Ред. Р. Кирчів та О. Романів*. – Львів, 2005.
13. *Нестуля О. Доля церковної старовини... – Ч. 2: Кінець 1920-х – 1941 рр.* – К., 1995.
14. *Ченцов В., Архієрейський Д. Терор проти «реакційного духовенства» // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / Ред. В. Смолий*. – К., 2002.
15. *Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою // З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – К., 1994.
16. *Комуніст*. – 1930. – 6 лютого.
17. *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30 ті роки*. – К., 1991.
18. *Васильєва О.Ю. Русская православная церковь в 1927–1943 гг. // Вопросы истории*. – 1994. – № 4.
19. *Мартиролог українських церков*. – Т. 1: *Українська Православна церква*. – Торонто; Балтимор, 1987.
20. *Задніпровський О. Голод в історії України: короткий нарис (Х–ХХ ст.)*. – Донецьк, 1999.
21. *Кульчицький С.В. Масовий терор як метод експропріації селян-власників // Політичний терор і тероризм...*
22. *Колективізація і голод на Україні. 1929–1933 / Упор. Г. Михайличенко, Є. Шаталіна; відп. ред. С. Кульчицький*. – К., 1992.
23. *Заставний Ф. Демографічні втрати населення України. Голодомори, війни, еміграції*. – Львів, 2003.
24. *33 й: Голод. Народна книга-меморіал / Упор. В. Маняк, Л. Коваленко*. – К., 1991.
25. *Відлуння голодомору-геноциду 1932–1933...*
26. *Українці про голод 1932–1933: фольклорні записи Василя Сокола*. – Львів, 2003.
27. *Центральний архів СБУ*. – Ф. 16. – Оп. 27. – Спр. 4.
28. *Тичина П. Сосячні кларнети: поезії*. – К., 1990.
29. *Луца Ю. Ганнуся // Дзвін*. – 1991. – № 1.
30. *Горліс-Горський Ю. Ave Dictator: Повісті*. – Львів, 1999.

31. *Єфремов С. Щоденники, 1923–1929*. – К., 1997.

32. *Барка В. Жовтий князь: Роман*. – К., 1991.

33. *Жулинський М. У світлі віри. Голодомор в Україні та роман Василя Барки «Жовтий князь» // Барка В. Жовтий князь...*

34. *Щоденник Аркадія Любченка*. – Львів; Нью-Йорк, 1999.

Diakiv V.M. The social and political grounds of the special religiousness forms in Soviet Ukraine in the 1930th. The main social and political grounds of the Ukrainian special national religiousness forms in conditions of Bolshevik occupation (the 1930th), religious movements and related to them spiritual activity of that time, occurring and functioning under the state repressive policy towards the Ukrainian peasantry religion and church, particularly during the years of Holodomor (the 1932–1933 th) are analyzed in the article. Political events and public spiritual atmosphere influenced the traditional foundations of the Ukrainian people, especially the religious ones. Therefore the specific tendency of folk religiousness appeared.

Key words: national religiousness, religious movement, spiritual activity, folklore, existence, repressions

Н. В. Горло

ПЕРЕСЕЛЕННЯ В ПІВДЕННІ ОБЛАСТІ УКРАЇНИ ДОБИ СПОРУДЖЕННЯ ДНІПРОВСЬКОГО ГІДРОКАСКАДУ (50–70-ті рр. ХХ ст.)

У статті розкриваються причини переселення частини населення з зони затоплення водосховищ Дніпровського гідрокаскаду в південні області України, досліджується механізм переселення, аналізуються причини невдач цього заходу.

Ключові слова: переселення, затоплення, водосховище, Дніпровський гідрокаскад, південні області України

Соціальна історія українського села містить чимало драматичних сторінок, однією з яких є руйнування традиційних поселенських структур Наддніпрянщини і переселення значної кількості населення у процесі спорудження Дніпровського гідрокаскаду, що набуло масового характеру в 1950–70-х рр. Для гідроенергетичного будівництва відселення з зони затоплення є об'єктивною потребою, яка, проте, має і суб'єктивний аспект, оскільки відриває селянина від традиційного середовища проживання і порушує звичний устрій господарського життя, формуючи вкрай негативне ставлення до переселення. Реконструкція різних аспектів переселенської політики допоможе визначити роль людського фактору у соціально-економічних перетвореннях другої половини ХХ ст. Переселення доби гідробудівництва до сьогодні залишається недостатньо вивченим науковцями, але існує інтерес до усної історії, яка дозволяє відтворити ставлення людей до потреб переселення. Метою статті є дослідження передумов переселення у південні області України, вивчення механізму переселення і аналіз його наслідків.

Оскільки спорудження Дніпровського гідрокаскаду відбувалося у рівнинній місцевості, це неминуче збільшувало площі затоплених і підтоплених земель, внаслідок чого зростала кількість людей, яких потребувалося відселити. Визначення напрямів переселення було найбільш важливим питанням для мешканців придніпровських сіл. Найкращим варіантом для переселенців був дозвіл оселятися на новому місці у межах свого села (якщо село затоплювалося не повністю), на землях свого колгоспу чи принаймні у межах району або області. Найбільш гостро питання переселення постало під час влаштування Кременчуцького водосховища. Якщо загалом у колгоспах, що потрапляли під вплив водосховища, налічувалося 92,9 тис. дворів, то переселення потребували 42,5 тис. господарств з працездатним населенням більше як 50 тис. осіб (45 % господарств) [1, 7]. Однак усі райони затоплення були гус-

тонаселеними, що ускладнювало питання вибору місць поселення. Якщо в 16 східних, південних і центральних областях України на кожну працездатну людину у середньому припадало 4,1 га орних земель чи інших угідь, то в Полтавській обл. – 3,5 га, а в її районах – ще менше: Оболонянському – 3,18 га, Градизькому – 2,21 га. В Кіровоградській обл. землезабезпеченість становила у середньому 5,1 га, але в Новогеоргіївському р-ні, який потрапив у зону затоплення, майже удвічі менше – 2,63 га. У Черкаській обл. окремі райони мали найнижчу землезабезпеченість: Золотоніський р-н – 1,91 га, Чигиринський – 1,52 га, Черкаський – 1,44 га [2, 28].

На думку С. Тимченка, аграрне перенаселення регіону було одним з основних аргументів на користь будівництва Кременчуцького гідровузла [3, 142]. Ця думка є слушною, адже, хоч Кременчуцький гідровузол і розглядався як важлива ланка у Дніпровському гідрокаскаді, доцільність його зведення викликала чимало дискусій (будівництво вимагало великих капіталовкладень і потребувало відведення значних площ земель під затоплення), тож аграрне перенаселення було важливою підставою для спорудження гідровузла. Вирішуючи питання розміщення населення, враховували необхідність найбільш раціонального влаштування колгоспів, що передбачало їх забезпечення достатньою кількістю орної землі, сіножатей, пасовищ та інших угідь. Саме ці фактори мали найбільший вплив на організацію переселення з зони затоплення Кременчуцького водосховища.

Частковим вирішенням проблеми було заплановане централізоване переселення в південні області республіки, де потребувалися робочі руки для освоєння зрошуваних масивів. Постановою Ради Міністрів СРСР від 20 вересня 1950 р. «Про будівництво Каховської гідроелектростанції на р. Дніпро, Південно-Українського та Північно-Кримського каналу і про зрошення земель південних районів України і північних районів Криму» передбачалося зрошувати в Херсонській, Запорізькій, Миколаївській і Дніпропетровській обл. УРСР 1200 тис. га земель, а в північних районах Криму – 300 тис. га [4, 649]. Оскільки ці райони були недостатньо заселені і характеризувалися невисокою щільністю населення, потреба у трудових ресурсах відчувалася досить гостро.

Однак організоване переміщення частини переселенців у південні області викликало ряд заперечень, переважно з боку керівництва Полтавської і Черкаської обл., де було найбільше переселенців. Звісно, практика поселення у межах своїх областей – більш прийнятний варіант, проте, в адміністративно-командній системі директивне управління економікою не дозволяло виявляти ініціативи. Питання напрямів переселення розглядалося 25 січня 1954 р. на нараді при відділі водогосподарських заходів Управління справами Ради Міністрів УРСР. У виступах домінувала думка про необхідність переселення на Південь України, де в окремих районах землезабезпеченість на одну працездатну людину становила 15–20 га і де через невелику густоту населення були потрібні робочі руки на освоєння зрошуваних масивів, таких як Верхньо-Інгулецький в Херсонській і Миколаївській обл. Переселення в південні області називали важливою народногосподарською проблемою, тому що це дозволило б швидше ввести до обігу нові масиви земель. Ще один вагомий аргумент полягав у тому, що переселенське господарство легше перемістити на потрібні землі, аніж осіле: «Можливість переселення господарств із зони

затоплення легша, ніж тих господарств, які не зазнають порушень у господарському ладі. Не використовувати ці можливості було б неправильно» [5, 26].

Проте, дискусію зумовили масштаби переселення в південні області. Начальник планово-економічного управління Міністерства сільськогосподарства УРСР Кривошеєв вважав, що в цей регіон треба переселяти не більше 25 % населення [5, 19]. До уваги він взяв досвід переселення на Каховському гідровузлі, який показав, що населення не бажало переселятися далеко. До того ж вибір місця поселення, як правило, був добровільною справою, яку примушування може зіпсувати. Протилежну думку висловив представник Управління справами Ради Міністрів УРСР Пилипенко, який запропонував переселити 75 % населення, надавши при цьому значні пільги. Він зазначив: «Якщо витратити державні гроші на переселення, то треба переселяти не туди, де робоча сила в надлишку, а туди, де її недостатньо» [5, 22]. Позиція Держплану УРСР була досить поміркованою: розміщення частини господарств у південних областях не заперечувалося, але наголошувалося на дотриманні добровільності [2, 33–34].

Попри дискусії, переселення в південні області було закріплене в урядових документах. Основними місцями доприселення визначили райони зрошуваного землеробства – Снігурівський і Жовтневий р-ни Миколаївської обл. та Білозерський і Херсонський р-ни Херсонської обл. Рада Міністрів УРСР, керуючись постановою Ради Міністрів СРСР від 5 листопада 1955 р., зобов'язала облвиконкомки Полтавської і Черкаської обл. переселити 5 тис. господарств: у Миколаївську обл. – 3 і в Херсонську – 2 тис. Протягом 1956–1959 рр. з Черкаської до Миколаївської обл. мали переселитися 3 тис. господарств, до Херсонської – 500, а з Полтавської до Херсонської – 1,5 тис. Рекомендували переселятися колгоспами або ж бригадами, і при цьому бажано було, щоб окремі сім'ї мали не менше двох працездатних осіб. Виконкомки обласних рад південних областей зобов'язувалися прийняти переселенців на належному рівні [6, 6]. Таким чином, запланована кількість переселенців на південь складала близько 10 % від загальної кількості господарств, що переселялися із зони затоплення Кременчуцького водосховища. С. Падалка стверджує, що переселення на південь було головною метою спорудження водосховища [7, 116]. Проте, аналіз документів показує, що в проєктах гідробудівництва мотив переселення до південних областей УРСР не був визначальним, але, очевидно, що, за умов нестачі робочих рук, у районах зрошуваного землеробства переселенці з зони затоплення розглядалися як необхідний трудовий ресурс.

Оскільки переселення людей і переміщення колгоспів на нові місця вимагали великих матеріальних витрат, було запроваджено систему пільг і кредитів, які не тільки виступали як економічні ресурси, але й виконували мотиваційну функцію заохочення до переселення. Для переселенців у південні регіони країни розміри фінансування були досить значними. За переселення, господарству надавалася одноразова грошова допомога: голова сім'ї отримував 1 тис. крб., кожний член сім'ї – по 300 крб. До цього додавався довгостроковий кредит у розмірі 15 тис. крб. і на купівлю худоби – 3 тис. крб. При цьому 50 % державного кредиту відносилось на рахунок державного бюджету [1, 1–8].

Однак практика переселення в південні області виявилася не досить ефективною. За постановою Ради Міністрів УРСР ЦК КПУ від 31 грудня 1955 р., прац-

івники колгоспу «Червоний лан» с. Гусине Градизького р-ну, Полтавської обл. переселялися до колгоспу ім. XVII партз'їзду с. Копані Білозерського р-ну, Херсонської обл. Колгоспу виділили 750 тис. крб., він направив до області 200 осіб для проведення будівництва, 14 пар робочої худоби, відвантажив 200 м куб. лісоматеріалу. Це мало бути показове переселення, оскільки в наступному році до колгоспу ім. XVII партз'їзду мали перелитися ще 2 колгоспи і 1 бригада (1250 господарств) [8, 119–120]. Оскільки цей колгосп не міг забезпечити людей готовим житлом, будівництво проводилося спільними силами. У серпні 1956 р. на будівництві працювали 212 осіб, з них 55 – колгоспники Білозерського р-ну, 75 – працівники колгоспу ім. XVII партз'їзду, 60 – переселенці з Полтавської обл., 22 – будівельники зі школи десятників [9, 24–25]. Однак темпи будівництва були повільними. У 1956 р. з плану 258 будинків збудували тільки 17. Того ж року в селі оселилися 17 сімей і ще 6 – на підселенні [10, 265]. Всього ж з 258 сімей, які оформилися на поселення у с. Копані Білозерського р-ну, переселилися 139 сімей, а інші 119 – неорганізовано оселилися в Полтавській обл. 20 травня 1957 р. Полтавський обком КПУ направив групу, на чолі з секретарем Градизького райкому КПУ І. Кравцем, для перевірки стану переселення та скарг переселенців. Перевіркою з'ясовано, що 116 родин проживали на квартирах. Суми з компенсаційних коштів, перераховані Градизьким райвиконкомом у Херсонську обл., були витрачені для потреб місцевого колгоспу, а не переселенців. Будівельні бригади не були створені, а будматеріал розподіляли неправильно. Також встановили, що місцеве керівництво готове приймати переселенців невеликими групами і тільки сім'ї з працездатними колгоспниками [10, 266]. Місцеве керівництво характеризувалося байдужим ставленням до потреб переселенців, не виявляло жодної турботи про них. Голова Білозерського райвиконкому Єршов на питання, чому так погано йде будівництво, відповів: «Ви забажали переселитися – будуйте собі будинки самі» [9, 27]. Комісія вирішила клопотати про зменшення плану переселення у Херсонську обл.

Аналогічні ситуації траплялися і в інших районах Херсонської обл. У 1957 р. колгосп ім. Кірова с. Чорнобайки Херсонського р-ну, Херсонської обл. прийняв бригаду колгоспу ім. Кірова Градизького р-ну, Полтавської обл. у кількості 160 сімей. Для участі в будівництві прибули 135 глав сімей, а всього працювали 160–180 осіб. У цьому ж році переселився на південь колгосп ім. Хрушова Градизького р-ну (більше 650 сімей). За постановою Ради Міністрів УРСР від 5 січня 1957 р. у Херсонській обл. треба було підготувати 3800 будинків, але станом на 15 травня 1957 р. збудували всього 410 (24,1%), через що біля 800 сімей розмістили на підселенні [11, 41]. Багато колгоспників виїжджали у свої райони. Як правило, їм повертали компенсацію, перераховану в південні райони, однак у 1957 р. 19 сімей не отримали коштів на суму 77,7 тис. крб. від трьох колгоспів Херсонської обл. [12, 131]. Переселення до Миколаївської обл. супроводжувалося такими ж труднощами, як і в Херсонській обл. На 1957 р. в Миколаївську обл. з Черкаської за планом переселилася 1 тис. господарств, але, зі 147 відселених у 1956 р. господарств, 55 повернулися на старі місця. Повернення так само спричинили відсутність житла і нестача будівельного матеріалу [13, 2].

На Дніпродзержинському, Київському та Канівському гідровузлах проблема вибору напрямів пересе-

лення не стояла так гостро, оскільки площа затоплень була значно меншою. Тут переселення в південні області УРСР характеризувалося поодинокими випадками, але організація переселення теж була незадовільною. Наприклад, у Чорнобильському р-ні (Київська ГЕС) із сіл Домантово і Городище планувалося переселити в Кримську обл. 316 господарств, але восени 1962 р. було поселено всього 112 [14, 15].

Загалом переселення в південні області республіки було плановим заходом тільки на Кременчуцькому гідровузлі, де потреба переміщення пояснювалася необхідністю забезпечення районів зрошуваного землеробства робочою силою. Однак реалізація цього плану була вкрай незадовільною, тому загалом кампанія переселення не мала успіху. Це пояснюється багатьма причинами, які були пов'язані з нехтуванням керівництвом ролі людського фактору. По-перше, мало місце ігнорування принципу добровільності, коли людей директивно переселяли бригадами чи колгоспами на визначені території. По-друге, більшість людей не хотіла відселятися далеко, тому за найменшої нагоди поверталася у свої райони. По-третє, на місцях погано вирішувалася житлова проблема, чимало людей проживали на підселенні. Значна кількість тих, хто поверталися на попередні місця проживання, не дозволяє визначити остаточні масштаби реального переселення. Очевидно, рішення про переселення на південь не завжди приймалося в колгоспах одноставно, оскільки виявлявся людський фактор – небажання залишати рідні місця, але планово-командний механізм радянської економіки нівелював індивідуальну думку і диктував колективне переселення, яке пояснювалося «економічною доцільністю». У цілому ж і примусове переселення, і нехтування потребами переселенців під час їх господарського влаштування свідчило про ігнорування людського фактору у соціально-економічних перетвореннях в Україні за радянської доби. Означена тема потребує подальшого вивчення механізму господарського влаштування переселенців на нових місцях поселення.

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 10865.
2. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 8909.
3. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959–1989. – Запоріжжя, 1995.
4. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сб. док. за 50 лет: в 5 т. – Т. 3: 1941–1952. – М., 1968.
5. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 10863.
6. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 1885.
7. Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-і рр. XX ст.). – К., 2002.
8. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 1887.
9. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 1888.
10. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 3176.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 755.
12. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 4465.
13. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 3175.
14. Держархів Київської обл. – Ф. 880. – Оп. 12. – Спр. 537.

Gorlo N.V. Resettlement in the southern regions of Ukraine during the Dnieper series of hydroelectric stations construction (the 50–70th of the XX c). In the article are described the reasons of the population relocation from the flooding zone of Dnieper reservoirs to the southern Ukraine, is studied the mechanism of migration, analyses the causes of failure of this event.

Key words: resettlement, flooding, reservoir, Dnieper series of hydroelectric stations, southern regions of Ukraine